

KÖZLEMÉNYEK

Kinek és mit ajánlott 1567-ben a debreceni zsinat? Szenci Csene Péter (kb. 1575–1622), a II. Helvét Hitvallás első magyarra fordítója, előszavában vázolta 1616-ban a hazai hivatalos befogadást. Idézett szavait nem szükséges sem eredeti betűalakokkal, sem mai helyesírással közölnöm, de megtartom lehetőség szerint a régi szóalakokat.

„Az Magyar országi Ecclesiának javallása: Christus Urunk születése után Ezer ötszáz és hatvan-hetedik Esztendőben Debreczembem Synat lön, hová bé gyűlének az Tiszán túl és innét való Tanítók, tizenhét Seniorságh alatt valók, és az Ecclésiának szép Articulusi között az Confessióról ilyen módon végezének. Az több confessiók közzöl bé vöttük ezt az Helvéciái Confessiót, mellyet irtanak Helvéciában Ezer öt-száz és hatvan-hatodik Esztendőben, és kezünkkel alája is irtunk, az mellynek az Genéviaiak is alája irtanak. [...] Ezen vallást az Dunán túl és innét, és az Török birodalma alatt való Ecclésiák is nagy részre javallották.”¹

Valami keveset Szenci Molnár Albert is módosított a hitvallás fordításán,² de voltaképpen csak a 18. század közepétől beszélhetünk változtatásról és javításról. Ennek eredete homályba vész. Ismereteink szerint nincs nyilvántartott adalék, amely megnevezné a megbízottat, a szöveg gondozásának szempontjait vagy az újabb kiadás hitelesítését részletezné, azon túl, hogy 1742-ben a címlap hangoztatja az „Erdélyi Orthodoxa Eklésiának” tetszését.³ Viszont a II. Helvét Hitvallás 1755-ös előszavában az imént idézethez képest módosított kiadástörténeti adattal szembesülünk.

„Ennek felette Magyar-Országban Debretzenben ki-nyomtattatott ez a' Konfessio, némelyly Artikulusokkal együtt, Szent Mihály Havának I. Napján, 1567. Esztend. és ajánltatott a' Felséges II. János Fejedelemnek, Isten' Kegyelmességéből Magyar-Ország' választott Királyjának, s. a' t. Mellyben a' többi között ilyen Beszédek olvastatnak: Az Eklésiának minden Tanítóik, kik Böjt' Elő Havának 24-dik Napján, 1567. Esztend. a' Debretzeni Szent Gyűlésben, a' Tiszának tulsó és innen-való meljékéről jelen-lévén, ezen Ártikulusoknak és a' Helvétziai Konfessióknak, melly Tigurumban 1566-dik Esztendőben kibotsáttatott, a' Genévai Eklésiának Tanítóival együtt, alája-irtanak, s' a' t.”

Összhangban ezzel a közléssel, a 2017-ben megjelent új fordítás is eligazítja a 21. századi érdeklődőt. Forrására így utal a könyvfedélen:

¹ RMNy 1109, B₄a–b.

² RMNy 1115.

³ Vö. FEKETE Csaba, *Orthodoxa Eklésiának tetszésekből... Helyesbítések és adalékok a II. Helvét Hitvallás hazai kiadásaihoz* = *Magyar Könyvszemle*, 129(2013), 306–321.

„az igaz hitről és a tiszta keresztyén vallás egyetemes tantételeiről, amelyet teljes egyetértéssel bocsátottak közre Krisztus egyházának svájci lelkészei [...] és akikhez csatlakoztak a genfi egyház, nemkülönbön Neuchâtel, illetve a lengyel, magyar és skót nagykirályságok lelkészei is.”

Ez az idézet a második kiadásból való, erre mindjárt visszatérünk. Ezután bővebben tájékoztat az alapul vett forrásról a címlap verzője.

„A fordítás Christophorus Froschoverus 1568. évi zürichi kiadás alapján készült”.⁴

Tudniillik az alább következők még nem olvashatók az első zürichi kiadásban (1566), hanem csupán a másodikban. Ez az 1567-es debreceni zsinat utáni évben jelent meg, azaz 1568-ban. Ezért most ezt a kiadást vette alapul Buzogány Dezső, hogy már a kötetéablán is közölhesse a csatlakozást, azaz hogy elfogadták „a lengyel, magyar és skót nagykirályságok lelkészei is” ama hitvallást, amelyet közrebocsátottak Svájc tartományi lelkészei. Kiegészíti ezt a második kiadásba illesztett tájékoztatás, amely az előző után következik. Ebben, többek között, ezt olvassuk.

„Ezenkívül a hitvallást Magyarországon, 1567. szeptember 1-én, Debrecenben is közreadták és kinyomtatták, néhány más hitcikkellyel együtt, és II. János felséges fejedelemnek, Isten kegyelméből Magyarország választott királyának ajánlották. »Mi, a tiszáninenni és tiszántúli egyházak összes lelkészei, az 1567, február 24-re, Debrecenbe összehívott szent zsinaton, más hitvallásokkal együtt, elfogadtuk és aláírtuk a Helvét Hitvallást is, amelyet az Úr 1566. esztendejében adtak ki, és amelyet a genfi egyház lelképásztorai is aláírtak, stb.«⁵

Akkor tehát megjelent *némely ártikulusokkal együtt* a II. Helvét Hitvallásnak eddig számba nem vett, avagy soha észre sem vett 1567. évi latin, avagy latin–magyar kiadása Debrecenben? Ez következik Szenci Csene Péter módosított előszavából, ezt előbb láttuk. Tökés István 2006-ban hasonmásként beillesztette ezt az előszót az 1968-as hitvallásfordításának javított kiadásába.⁶ Ha nem is szó szerint, ugyanezt állítja a hitvallás új fordítása. A közölt előszó kiadástörténeti adatán azonban átsiklottak mindketten, mert valóban rég tisztázottnak tűnhetett föl előttük az elfogadással együtt a kiadás hazai története. Eldönthetjük-e, hogy mi vezetett a Szenci Csene Péter állításának jelentős módosítására? Aligha gondolhatunk másra, mint a hitvallás második kiadására, ebből már magyarázhatjuk a korábitól eltérő vélekedést.

„Praetera Debrecini in Hungaria, edita et impressa est Confessio una cum articulis quibusdam, Septemb. 1. Anno Domini 1567. et inscripta Sereniss. Principi et Domino D. Ioanni

⁴ Azaz ifjabb Christoph FROSCHAUER (1532–1585), aki azonos nevű nagybátyja örökében volt zürichi nyomdász és kiadó.

⁵ *A Második Helvét Hitvallás*, Fordította és jegyzetekkel ellátta Buzogány Dezső, Bp., Kálvin Kiadó, 2017, 11.

⁶ TÖKÉS István, *A Második Helvét Hitvallás magyarázata Bullinger Henrik saját műveiből vett idézetek alapján, az ő tiszteletére, születésének ötszázadik évfordulója alkalmából, Commentarium in Confessionem Helveticam Posterioem, Interpretatio petita ex operibus Heinrici Bullingeri in eius honorem anno quingentesimo a primo natali die sui, Commentary of the Second Helvetic Confession, By Quotations From Heinrich Bullinger's Own Works, in His Honour, on the 500th Anniversary of his Birth*, 2. jav. kiad., Nagyvárad, Az erdélyi magyar nyelvű református eklézsiák kiadásában, 2006, XVIII–XXVIII.

2. Dei gratia electo Hungariae Regi, etc. In qua inter alia haec leguntur verba, Omnes Ecclesiae ministri, qui in conventu sancto ad 24. Februarij Anno Domini 1567. Debrecinum convocato, cis et ultra Tibyscum, inter reliquas Confessiones recepimus, et subscripsimus Helveticae Confessionii, Anno Domini 1566. editae, cui et Ecclesiae Geneven. ministri subscripserunt, etc.”⁷

Gondos és tárgyilagos végjegyzetek készültek az új fordításhoz, ott azonban erre az állításra hiába keresnénk magyarázatot, nincs kiadástörténeti tájékoztatás. Átvette Buzogány Dezső a korábbi megállapítást Erdős Józseftől, aki tanulmányozta a korábbi fordításokat, bibliográfiát is közölt, és akinél csaknem teljesen az 1755-ös előszó megállapítását olvashatjuk.

„Ezenkívül hazánkban, *Debrecenben* kiadott és kinyomatott ez a mi hitvallásunk néhány más szakasszal együtt az 1567. évi szeptember elsőjén, ajánlva II. János fejedelemnek stb. Ebben a kiadásban többek között ez olvasható: Mi az egyház összes lelkipásztorai, akik Tiszán innenről és túlról az 1567. évi február 24. napjára Debrecenbe egybehívott szent zsinaton, egyéb hitvallások között elfogadtuk és aláírtuk az Úr 1566. esztendejében kiadott helvét hitvallást, amelyet a genfi egyház lelkipásztorai is aláírtak”.⁸

1907-ben, amikor először jelentette meg a hitvallás új fordítását,⁹ Szabó Károly nyomán Erdős Józsefnek módja lett volna helyesbítésre, ha felfigyelt volna a pontatlanságra, illetve a Szenci Csene Péter módosított előszavában félremagyarázott adaléokra.¹⁰ Mindebből az látszik, hogy a hiányosan értesült zürichi kiadásnak kellett lennie ama forrásnak, amelynek fogalmazását a 18. században még tódították, így keletkezett az azóta is örökölt pontatlanság, valamint félreértés következtében

⁷ *A Második Helvét Hitvallás, Confessio Helvetica Posterior*, [Latin–magyar kiadás,] Fordította és jegyzetekkel ellátta Buzogány Dezső, Bp., Kálvin Kiadó, 2017, 12. – A fordítás szempontjairól, a korábbi fordításról, a szakirodalomról és a felhasznált forrásokról előzetes konferencián fogalmazta meg álláspontját a fordító, lásd BUZOGÁNY Dezső, *A Második Helvét Hitvallás magyar fordításai és egy mai fordítás nehézségei = Egyetemes és református, A Második Helvét Hitvallás mai üzenete*, Szerk. Szűcs Ferenc, Bp., Kálvin Kiadó, 2017, 51–60. Megnevezi itt a korábbi fordításokat, a *Studia et Acta Ecclesiastica* (1967) II. kötete nyomán, de nem közöl részletes címekeket. Bibliográfiát sem illesztett fordításának egynyelvű és kétynyelvű kiadásába.

⁸ *A Második Helvét Hitvallás*, A Tiszántúli Református Egyházi Értekezlet megbízásából az 1566. évi első kiadás latin szövege nyomán fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva sajtó alá rendezte Erdős József, Debrecen, 1907 (A Tiszántúli Református Egyházi Értekezlet Kiadványai, 2). – 2. kiadás, az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása, Kolozsvár, 1923 (Erdélyi Református Egyházi Könyvtár, 15). – 3. kiadását lásd a következő jegyzetben!

⁹ ERDŐS 1907, i. m. 3. átnézett kiadás, Debrecen, 1941, 5.

¹⁰ A Tiszántúli Református Egyházkerület levéltárában (TTREL) volt Erdős József fordítása idején (ma is ott van) a megnevezett *Articuli majores* példánya. Úgyszintén a vele egybekötött *Brevis confessio*, amelyben a János királynak szóló ajánlást olvashatjuk. Lásd a debreceni példány részletes leírását OLÁH Róbert, *Az 1597. évi debreceni zsinat nyomtatványai = A reformáció könyvespolca*, Reprezentatív kiadványok Magyarországon a reformáció korából, Bp., Argumentum kiadó, Országos Széchényi Könyvtár, 2018 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei, 9), 53–63.

az elévült hiba, amelynek helyesbítése az új fordításban is elmaradt, noha hazai nyomtatványaink kézikönyve tisztázta 1971-ben az 1567. évi helyes nyomtatási és kiadási adatokat.¹¹

Valóban jelent meg hitvallás Debrecenben, kettő is az 1567. évben, csak hogy egyik sem a II. Helvét Hitvallás volt. János király néhány évvel korábban még maga is háromságos hitű lévén, neki ajánlották az unitáriusok krisztológiáját és Szentháromság-tagadását vitató zsinati hitvallás, a *Brevis confessio pastorvm ad synodvm Debrecij celebratam 24, 25 et 26 Februarii anno Domini 1567 conuocatorum...* kiadását.¹² Közreadták ennek kivonatos magyar változatát is, *A Debreczembe öszve gyült keresztien praedikatoroknac igaz es szent irás szerint valo vallásoc* címmel; ebben Melius Juhász Péterék ajánlása 1567. július 16-án kelt, de ezt nem János királyhoz intézték, hanem az áros néphez.¹³ Tözséreink, a debreceni, nagyszombati, kassai, váradi kereskedők, támogatták és maguk is terjesztették a reformáció eszméit, rászorgáltak a megtiszteltetésre. Figyelemre méltó ugyanakkor, mikor még általánosan érvényesült a jus patronatus, és az erdélyi fejedelem az államvallás keretei között valójában supremus episcopus rangot is birtokolt, de ezt udvari prédikátora által gyakorolta, akkor a szerkesztő Melius Juhász Péter cívisek (közönséges városi polgárjoggal rendelkezők) meghatározó társadalmi rétegét választotta ajánlottként ebben a hitvallási vitáiratban földesurak és várurak helyett.

Nem a II. Helvét Hitvallást ajánlották tehát János királynak 1567. június 28-án. Nem is ajánlhatták, mert nem jelent meg 1567-ben latinul Debrecenben; akkor még nem is fordíthatta magyarra Szenci Csene Péter, mert körülbelül évtizeddel később született.

Másik debreceni kiadványban található a II. Helvét Hitvallást elfogadásáról szóló nyilatkozat és az aláíró egyházmegyek megnevezése. Szabó Károly szavaival „A magyar reformált egyház első törvénykönyve” volt az *Articuli majores* néven közismert *Articuli ex verbo Dei et lege natvrae compositi, ad conseruandam politiam ecclesiasticam et formandam vitam Christianam in omnibus ordinibus necessariam*, ennek a végén, a 74. cikkely után következett a hitvallás becikkelyezése, majd az aláíró egyházmegyek felsorolása. De nem az elfogadás, a nyomdába adott kézirat lezárásának kelte 1567. augusztus 22-e; és nem is a hitvallás elfogadása, hanem ennek a kötetnek az előszava kelt szeptember elsején.

Erdős József fordítása (1907) előtt évtizedekkel közkézen forgott Hegymegi Kiss Áron korszakos munkája,¹⁴ ebben is megjelent mindhárom 1567. évi kiadvány. A *Brevis confessio* magyar változatának végén¹⁵ is olvassunk a II. Helvét Hitvallás elfogadásáról. Van itt egy elvétett évszám is, talán hozzájárult a félreértéshez, mert Zürichben nem 1567-ben jelent meg, hanem 1566-ban és 1568-ban jelent meg a hitvallás első két kiadása.

„Mindazon egyházi szolgálók, kik a Debrecenbe, Urunk 1567-dik esztendeje Február havának 24-dik napjára egybehívott szent gyűlésben a Tiszán inneni és túli vidékből, ezeknek

¹¹ *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600, Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum*, Bp., Akadémia Kiadó, 1971.

¹² RMNy 228.

¹³ RMNy 229.

¹⁴ *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*, Összeszedte, a latin szövegeket magyarra fordította és tájékoztató jegyzetekkel kísérte Kiss Áron porcsalmi lelkész és szatmári esperes, Bp., Kiadja a Magyarországi Protestánsok, 1881 (A Magyarországi Protestánsok Kiadványai, 19).

¹⁵ RMNy 229.

a cikkelyeknek és a mi vallástételünknek s a Tigurumban Urunk 1567. esztendejében kiadott Helvét hitvallásnak a genevai egyház lelkipásztoraival együtt aláírtak, a ti atyátok fiai.”¹⁶

Szintén tartalmazza ezt az *Articuli majores*. Magyarul így olvasható ennek címe Kiss Áronnál: *Cikkelyek, melyek az isten ígéből és a természet törvényéből alkottattak, a mennyei rend és egyházi törvényhatóság fenntartására a magyar nemzetben*. Az elfogadásról való nyilatkozás egyértelmű. Ebből sem lehet következtetni a II. Helvét Hitvallás 1567. évi hazai kiadására, amely a hiányos tájékozódásból következő állítás szerint megjelent volna Debrecenben.

„A többi hitvallások között pedig bevettük és aláírtuk az 1556. évben kiadott helvét hitvallást, melynek a genevai egyház lelkészei is aláírtak. És mindazt, a ki a mi zsinatunkban megerősített hitvallásunkat és ezt a Tigurumban (Zürichben) kiadott helvét hitvallást, vagy pedig ezeket az isten ígéből vett cikkeket felbontja és ellenkezőt tanít, egyházhatóságilag megbüntetendőnek ítéltük.”¹⁷

Ezt a záradékot követi az aláíró szeniorságok felsorolása. Az elfogadott egyéb cikkelyek és kiadásuk pedig, amelyeket itt *többi hitvallások* néven említett Kiss Áron, nem mást jelent, mint az *Articuli majores* és a *Brevis confessio* cikkelyeit.¹⁸ Zürichben erről nem voltak kellően tájékozottak, ebből fakadt a félreértett megfogalmazás. Gyakran megtörtént, hogy a hazai kiadványokból küldtek a protestáns testvéregyházaknak, a félreértés ellenére talán a megnevezett hazai hitvallásokból is volt példányuk azoknak, akik a II. Helvét Hitvallás 1568. évi kiadását gondozták.¹⁹ Szenci Csene Péter idején még elég nehéz lehetett és hiányos a bibliográfiai tájékozódás, ez azonban régen másként volt 1907-ben és 2017-ben.

FEKETE CSABA

¹⁶ KISS 1881, i. m. 563; OLÁH 2018, i. m. 2. lábjegyzet, szintén idézi ezt, de az *Articuli majores* végén olvasható záradékot nem.

¹⁷ KISS 1881, i. m. 612. Sajtóhiba közlésében augusztus 2-a, augusztus 22-e helyett.

¹⁸ A II. Helvét Hitvallás új fordításának egyes sajátosságait elemző jegyzeteimet megírtam a *Theológiai Szemle* számára, *Hitvallásunk új fordítása* címmel. Szükségesnek vélem azonban, hogy a hazai könyvészet figyelmét is felhívjam az elévült hibára, ezért ezt a részletet újraírtam az RMNy gazdáinak ajánlva.

¹⁹ Lásd az Augsburgban őrzött példányokra OLÁH 2018, i. m. 59–63.